

Przypisy tłumacza w słowackim przekładzie *Doliny Issy* Czesława Miłosza

Translator's Footnotes in the Slovak Translation of *The Issa Valley* by Czesław Miłosz

Zuzana Obertová

<https://orcid.org/0000-0002-5766-4081>

COMENIUS UNIVERSITY IN BRATISLAVA
zuzana.obertova@uniba.sk

Data zgłoszenia: 14.10.2019 r. | Data akceptacji: 24.02.2020 r.

ABSTRACT | Translators' footnotes typically serve as an instrument to explain culture-related expressions that are difficult to transmit through a foreign language. The Slovak translation of *The Issa Valley* includes eighty eight footnotes from the translator which fulfil a range of functions. The author of this paper categorizes and analyses the footnotes in order to assess their impact, both on the reader and on the perception of the translation by the receiving culture.

KEYWORDS | Translators' footnotes, paratext, Czesław Miłosz, *The Issa Valley*, translation

Kwestia przypisów tłumacza w przekładzie literackim jest od kilku dziesięcioleci przedmiotem dyskusji i analiz przekładoznawców. Rozważania teoretyczne oscylują na osi pomiędzy absolutną dezaprobatą, względną akceptacją i jednoznaczną afirmacją (która jest jednak w zdecydowanej mniejszości), przy czym wszelkiego rodzaju uwagi tłumacza ocenia się z różnych punktów widzenia. Jak zauważył Lawrence Venuti, powszechne jest przekonanie, że dobry przekład to przekład płynny, czyli taki, który czyta się tak, jak gdyby został oryginalnie napisany w języku docelowym. Im lepszy jest zatem przekład, tym bardziej „niewidoczny” jest tłumacz i jego praca¹. Z takiego założenia wynika, że jakiegokolwiek uwagi translatora zakłócają lekturę, przeszkadzają czytelnikowi, a nawet mogą świadczyć o pewnej nieporadności tłumaczeniowej².

W czeskiej i słowackiej teorii przekładu spotykamy się z uwagami na temat przypisów dolnych zazwyczaj przy okazji transferu realiów i konotacji kulturowych obcych kulturze przyjmującej, a więc trudnych do przetłumaczenia na język docelowy. Jiří Levý wspomina o uwagach tłumacza w kontekście „specyfik narodu i epoki”. Twierdzi, że przypisy dolne nie są odpowiednim środkiem do zachowania warstw znaczeniowych oryginału, ponieważ stanowią naruszenie tekstu oraz umieszczają poza nim jednostki semantyczne, będące organiczną częścią samego dzieła. Jeśli to konieczne, można, zdaniem Levego, uzupełnić oryginał o wyjaśnienie bezpośrednio w tekście, czyli eksplikację intratekstową — taki zabieg należy jednak stosować wyjątkowo ostrożnie³. Również współczesna słowacka szkoła przekładoznawcza uwzględnia kwestię przypisów tłumacza w ramach pokonywania różnic kulturowych, tradycyjnie rozróżniając trzy sposoby: naturalizację, egzotyzację, kreolizację. Związane z nimi ewentualne uwagi tłumacza pozostają jednak na marginesie teorii przekładu. Na przykład słowacka translatołog, Edita Gromová, podając trzy najczęstsze typy uwag tłumacza: eksplikację wewnątrz tekstu, przypis dolny oraz listę przypisów na końcu, poprzedza je stwierdzeniem, że uwagi tłumacza to sprawa indywidualna, zależna od obranej koncepcji przekładu, typu tekstu, tradycji literackich i innych czynników. Wspomniana przekładoznawczyni uważa, że tłumacz literatury pięknej powinien zamieszczać swoje uwagi umiarkowanie, aby wartość informacyjna tekstu nie górowała nad wartością estetyczną⁴.

W teorii przekładu wobec przypisów tłumacza przeważa stanowisko sceptyczne: badacze podkreślają konieczność ostrożnego, umiarkowanego stosowa-

1 L. Venuti, 1986: *The translator's invisibility*. „Criticism”, t. 28, nr 2, s. 179.

2 U. Hrehorowicz, 1997: *Przypisy tłumacza: „to be or not to be”*. „Między Oryginałem a Przekładem”, t. 3: *Czy zawód tłumacza jest w pogardzie?*, s. 111.

3 J. Levý, 1998: *Umění překlada*. Praha, Ivo Železný, s. 125.

4 E. Gromová, 2003: *Teória a didaktika prekladu*. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, s. 57—58.

nia uwag ingerujących w tekst oryginału⁵. Przypisy tłumaczy są jednak kwestią praktyki, a teoria musi się z nią zmierzyć. Dopiero koncepcja paratekstów, opracowana w Polsce przez Danutę Danek, pozostająca jednak w cieniu bardziej znanych prac Gérarda Genette'a⁶, dostarczyła nowych narzędzi badania przypisów tłumacza. Pozwala ona na bardziej szczegółową analizę i dokładniejszą ocenę konkretnych decyzji w procesie translacji. W Polsce ważne źródło wiedzy na ten temat stanowi publikacja *Przypisy tłumacza* pod redakcją Elżbiety Skibińskiej, pomagająca usystematyzować wiedzę o paratekstach⁷, a także tom *Parateksty w odbiorze przekładu*⁸, poświęcony temu zagadnieniu w przekładzie literackim w kręgu literatur słowiańskich. Na gruncie słowackim brakuje szerszej dyskusji na temat przypisów tłumacza w literaturze pięknej⁹. O jej potrzebie świadczy nie tylko rozwój dyskursu w świecie, lecz przede wszystkim obecność przypisów

- 5 K. Hejwowski zaleca zachować umiar w używaniu przypisów tłumacza, mimo że w pewnych sytuacjach są one uzasadnione i stanowią znacznie lepsze rozwiązanie niż całkowity brak informacji. Por. K. Hejwowski, 2004: *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 86. Stanowisko to pojawia się również u znanej niemieckiej badaczki Christiane Nord, która sformułowała postulat lojalności i funkcjonalności przekładu. Przypisy dolne lub wyjaśnienia stoją, zdaniem Nord, na innej płaszczyźnie komunikacyjnej niż sam tekst, dlatego tłumacz nie powinien wtrącać się zbyt pochopnie w komunikację pomiędzy autorem i czytelnikiem. Por. Ch. Nord, 2011: *Funktionsgerechtigkeit und Loyalität. Die Übersetzung literarischer und religiöser Texte aus funktionaler Sicht*. Berlin, Frank & Timme, s. 140.
- 6 B. Tokarz, 2017: *Parateksty jako wyraz koncepcji przekładu*. „Przekłady Literatur Słowiańskich”, t. 8, cz. 1, s. 16.
- 7 W. Sztorc, 2016: *Przypisy tłumacza w świetle teorii literatury hipertekstowej*. „Między Oryginałem a Przekładem”, t. 32, s. 121.
- 8 „Przekłady Literatur Słowiańskich”, 2017, t. 8, cz. 1: *Parateksty w odbiorze przekładu*.
- 9 Tematyka ta pojawia się na marginesie innych badań przekładoznawczych. Na przykład Lucia Kozáková, analizując obcojęzyczne wyrazy w przekładzie tekstów angielskich na język słowacki, podaje jako jedno z rozwiązań translatorskich użycie przypisu dolnego tłumacza, odrzucając je jednak ze względu na utrudnienia w lekturze; por. L. Kozáková, 2012: *Nevítaný hosť v preklade alebo o problémoch výskytu cudzojazyčných výrazov v anglických textoch*. W: L. Adamová, J. Želonka, red.: *Tradícia a inovácia v translatoľogickom výskume III*. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, s. 132. Wzmiankę o uwagach tłumacza znajdziemy również w artykule Jany Heringhovej o problematyce przekładów aluzji w tekście prozaicznym i dramatycznym. Autorka zdecydowanie popiera używanie eksplikacji intratekstowych, gdyż przypisy dolne lub końcowe naruszają płynność lektury, a w tekstach przeznaczonych do inscenizacji są nie do zaakceptowania; por. J. Heringhová, 2011: *Alúzie ako prekladateľský problém*. W: V. Biloveský, L. Pliešovská, red.: *Preklad a tlmočenie 9. Kontrastívne štúdium textov a prekladateľská prax*. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela, s. 122, 125. Miroslava Gavurová podaje zaś typologię przypisów tłumacza na konkretnych przykładach esejów George'a Orwella w przekładzie Jána Vilikovského, por. M. Gavurová, 2012: *Lingvokultúrny aspekt v preklade eseje*. Prešov, Prešovská univerzita v Prešove, s. 24—50.

tłumacza w słowackiej praktyce przekładowej. Niniejszy artykuł, uwzględniający dotychczasową wiedzę i rozważania teoretyczne, jest przyczynkiem na temat paratekstów na przykładzie słowackiego wydania *Doliny Issy* Czesława Miłosza. Analiza charakteru i zasadności przypisów dolnych tłumacza stanie się punktem wyjścia do omówienia stosowania uwag w przekładzie literackim w ogóle.

Słowacki przekład *Doliny Issy*, który ukazał się w 2018 roku, dołączył do nielicznej grupy dzieł Czesława Miłosza wydanych na Słowacji. Wcześniej opublikowano tylko trzy z nich: dwa zbiory esejów pt. *Záhrada vied* (2001) oraz *Rodná Európa* (2012), a także tom poetycki *To* (2014). Mimo że w ciągu dwóch dekad po zmianach ustrojowych Miłosz należał do często tłumaczonych polskich poetów¹⁰, pomiędzy rokiem 2014 a 2018 nie opublikowano na Słowacji żadnego tekstu noblisty¹¹. Słowacką wersję *Doliny Issy* dzieli od powstania oryginału 66 lat, co nieuchronnie powoduje duży dystans zarówno czasowy, jak i kulturowy. Dystans ten powstaje również za sprawą miejsca i czasu akcji powieści — Litwy lat 20. ubiegłego wieku — a także ze względu na fascynację głównego bohatera naturą, z którą nierozzerwalnie związane było jego dzieciństwo¹². Rzeczywiście, przyroda w szerokim znaczeniu tego słowa odgrywa w powieści niezmiernie istotną, a przy tym dwojaką rolę. Z jednej strony jest ona stale obecna w poetyckim ujęciu świata przedstawionego, w licznych figurach poetyckich, metaforach i porównaniach. Z drugiej strony dzieło Miłosza obfituje w specyficzną, wręcz specjalistyczną leksykę związaną z życiem na wsi, rolnictwem czy myślistwem.

Długi czas, jaki upłynął między powstaniem oryginału i jego słowackiej translacji, różnice kulturowe, a także cechy samej powieści wywołały potrzebę zamieszczenia wyjątkowo dużej liczby przypisów dolnych przez tłumacza, Miloša Ferkę. W całej książce jest ich aż 89, z czego jeden to przypis odautorski. Mimo że przypisy zazwyczaj odnoszą się do toponimów, antroponimów oraz kwestii kulturowych czy intertekstualnych¹³, w tym przypadku tłumacz stosuje je także po to, by naświetlić różne aspekty dzieła i jego interpretacji. Pierwszych szesnaście przypisów dotyczy wstępu do wydania powieści z 2000 roku, zatytułowanego przez Miłosza jako *Przypis po latach*. Autor konfrontuje geograficzne realia po-

10 Por. bibliografie przekładów literatury polskiej w Słowacji zamieszczone w kolejnych tomach „Przekładów Literatur Słowiańskich”: t. 1, cz. 4; t. 4, cz. 2; t. 5, cz. 2.

11 Por. bibliografie przekładów literatury polskiej w Słowacji zamieszczone w kolejnych rocznikach „Przekładów Literatur Słowiańskich”: t. 6, cz. 2; t. 7, cz. 2; t. 8, cz. 2; t. 9, cz. 3.

12 Zjawisko to zauważyli również słowaccy recenzenci. Por. L. Mattová, 2019: *Sila mýtu a spomienok*. „Knižná revue”, nr 12, s. 26. Dostępne w Internecie: <https://www.litcentrum.sk/recenzia/sila-mytu-spomienok> [dostęp: 30.08.2019]; J. Rezník, 2018: *Všetko máme zakódované v detstve*. „Literárny týždenník”, nr 29—30, s. 12.

13 B. Tokarz, 2017: *Parateksty...*, s. 19.

wieści z rzeczywistością Litwy swego dzieciństwa, aby przynajmniej częściowo zaspokoić ciekawość czytelników tropiących w utworze wątki autobiograficzne. Ferko podaje w przekładzie nazwy wszystkich miejscowości także w języku litewskim. Odbiorca może je w ten sposób łatwo odnaleźć na mapie, co pozwoli mu lepiej zrozumieć objaśnienia autora. W przypisie 7. tłumacz precyzuje jeszcze dodatkowo toponim Lauda, mimo że po części wyjaśnia go sam Miłosz:

Niedaleko Kiejdan leży tzw. Lauda, czyli drobnoszlacheckie zaścianki, takie ja Pacunele i Wodoktym w których Sienkiewicz umieścił początek akcji *Potopu*. Mieszkańcy Laud, osadzeni tam przez Wielkiego Księcia Witolda, zachowali język polski aż do lat pięćdziesiątych dwudziestego wieku.

DI, s. 6¹⁴

Ferko do słowa „Lauda” dodał przypis dolny, żeby dokładnie zlokalizować ten region:

Historicko-etnografický región pomenovaný podľa riečky Liaudė, pravostranného prítoku Nevėžys. Rozprestieral sa severne od Kaunasu medzi riekami Nemunas, Neris a Dubysa, mal rozlohu zhruba 6 500 km².

ŪI, s. 6¹⁵

W *Przypisie po latach* znajduje się wzmianka o innych utworach Miłosza — *Zniewolony umysł* oraz *Zdobycie władzy*. W tłumaczeniu słowackim tytuły te podano w oryginale, w nawiasie zaś zamieszczono ich dosłowne brzmienie w języku słowackim, co można uważać za pewnego rodzaju intratekstową eksplikację. Została ona uzupełniona o perytekst w postaci przypisu dolnego, w którym tłumacz podaje słowackim czytelnikom krótką informację o tych książkach:

Ide o súbor esejí a román, v ktorých sa autor vysporiadal s fázou svojho príklonu k ideám reálneho socializmu a zároveň sa pokúsil systém reflexívne a poeticky analyzovať.

ŪI, s. 8

To pierwszy przypis zawierający interpretację dzieła literackiego podaną przez samego tłumacza. W odniesieniu do wzmiankowanych utworów tłumacz nie był tak skrupulatny, jak przy opisie regionu Lauda — brakuje na przykład informacji o roku ich wydania. Co ciekawe, w *Przypisie po latach* wspomniany

14 Cytowane w artykule fragmenty oryginału pochodzą z wydania: C. Miłosz, 2007: *Dolina Issy*. Warszawa, TMM Polska/Planeta Marketing. W tekście oznaczam je skrótem DI, po którym podaję numer strony.

15 Cytaty przekładu pochodzą z: C. Miłosz, 2018: *Dolina Issy / Údolie Issy*. M. Ferko, tłum. Bratislava, Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov. W tekście oznaczam je skrótem ŪI, po którym podaję numer strony.

jest również *Potop* Henryka Sienkiewicza oraz *Pan Tadeusz* Adama Mickiewicza, do których tłumacz nie załączył żadnego przypisu, uważając je prawdopodobnie za wystarczająco znane słowackiemu czytelnikowi¹⁶.

W samym tekście powieści przypisy dolne zamieszczone są w kilku celach. Tłumacz używa ich do objaśnienia polsko-litewskich realiów i historii, wskazuje w nich na nawiązania intertekstualne, wyjaśnia znaczenie historyzmów, podaje łacińską i słowacką nazwę roślin i zwierząt oraz sugeruje własną interpretację wybranych fragmentów. Zwróciła na nie uwagę także recenzentka Lucia Mattoová, przy czym warto zaznaczyć, że wzmianka o przypisach to jedyny komentarz odnoszący się do przekładu:

Prekladateľ M. Ferko dodal Miłoszovému spomienkovému románu *Údolie Issy* vďaka rozsiahlemu poznámkovému aparátu ďalší rozmer. Vzhľadom na časový odstup medzi napísaním diela a vznikom slovenského prekladu sa prekladateľ celkom pochopiteľne usiloval čitateľovi pomôcť zorientovať sa v zložitej súdobej historicko-kultúrno-politickej situácii, priblížiť špecifiká lokálnej fauny a flóry, podčiarknuť Miłoszove odkazy na tvorbu iných autorov a pomôcť tak preniknúť hlbšie do skrytých významov literárneho diela¹⁷.

Jako że objaśnienia nieznanego czytelnikowi słowackiemu polsko-litewskiego kontekstu kulturowego i historycznego stanowią dowód erudycji tłumacza¹⁸, można je, za Skibińską, zaliczyć do kategorii przypisów o charakterze pozytywnym. Autor przekładu eksplikuje realia nieprzystające do kultury rodzimej, podnosząc w ten sposób rangę swojej pracy. Dzięki temu zabiegowi przekład spełnia funkcję poznawczą i edukacyjną¹⁹, co zresztą zostało docenione w przytoczonym fragmencie recenzji. Przykładem może być przypis 29., w którym tłumacz wyjaśnia pojęcie *Żelazny Wilk*, w tekście powieści podane w języku słowackim jako *Železný vlk*²⁰:

Želazny Wilk (úplný názov Zväzok Želazny Wilk) bola nacionalistická organizácia na Litve po r. 1918. Názov je inšpirovaný legendou o založení Vilniusu:

16 *Trylogia* Henryka Sienkiewicza rzeczywiście powinna być na Słowacji stosunkowo dobrze znana, skoro jej słowackie wydanie zostało kilkakrotnie wznowione. *Pan Tadeusz* został przetłumaczony w 1962 roku, mimo to można mieć pewne wątpliwości, czy jest znany także czytelnikom spoza grona slawistów i polonistów.

17 L. Mattoová: *Sila spomienok...*

18 E. Skibińska, 2009: *O przypisach tłumacza. Wprowadzenie do lektury*. W: E. Skibińska, red.: *Przypisy tłumacza*. Wrocław—Kraków, Księgarnia Akademicka, s. 11—13.

19 K. Bednarska, K. Szafraniec, 2017: *Przypisy tłumacza w wybranych słoweńskich przekładach literatury polskiej*. „Przekłady Literatur Słowiańskich”, t. 8, cz. 1, s. 216.

20 W przekładzie pojawił się błąd, prawidłowy zapis według zasad słowackiej ortografii to *Železný vlk*.

na kopci, kde vznikne mesto, knieža Gedyminas zabije zubra. Vo sne sa mu potom zdá, že v útrobach zvierata vyjú železní vlci. Žrec vyloží sen ako znamenie zvestujúce založenie veľkého, slávneho mesta.

ÚI, s. 74

W innym miejscu utworu pojawiają się w dialogach i mowie niezależnej wątki z polsko-litewskiej historii, wywierające wpływ na powieściową rzeczywistość i stosunki pomiędzy postaciami. Sam kontekst nie wystarcza, żeby odbiorca nieznanający wydarzeń historycznych mógł domyśleć się dokładnego znaczenia aluzji:

[...] pustili sa do diskusie o politike, čiže do úvah o tom, či Veľkoknieža mohol zachrániť krajinu, keď mal na výber len alebo ísť s Poliakmi proti križiakom, alebo s križiakmi proti Poliakom.

ÚI, s. 124—125

W tym zdaniu słowo „Veľkoknieža” zostało opatrzone przypisem 46.:

Vytautas, spolubojovník poľského kráľa a svojho bratanca Vladislava II. Jagiełła v Bitke pri Grünwalde, signatár poľsko-litovskej únie z roku 1387, ktorá v podstate Litvu pripravila o samostatnosť a krajina sa postupne začala dostávať do područia vyspelejšieho suseda-spoločníka.

ÚI, s. 124

Celem tłumacza jest objaśnienie źródeł konfliktu, który przewija się w tle przez całą opowieść. W przytoczonym fragmencie wysuwa się on na pierwszy plan i zrozumienie kontekstu historycznego staje się niezbędne. Jego wagę autor podkreśla w samym tekście powieści: „Tak to po wydarzeniu sprzed kilku setek lat rozchodziły się kręgi jak po kamieniu wrzuconym w wodę”²¹. Uwagi tłumacza można zatem uznać za uzasadnione.

Przypis został dodany także do następnego dialogu:

— A čo Tomášov otec? — spýtal sa farár. [...]

— Škoda reči. Nevráti sa. Veď za to, že slúžil v ich vojsku, by sa u nás dostal do väzenia [przypis 48.]. A syna isto odvedie do ich Poľska.

ÚI, s. 125

Autor przekładu w przypisie 48. zwraca uwagę czytelnika na spór o Wilno i południowo-wschodnią część dzisiejszej Litwy, której tereny w okresie międzywojennym zostały wcielone do Rzeczypospolitej:

Narážka na spor Litvy s Poľskom roku 1918 a aj neskôr v medzivojnovom období. Poľsko obsadilo dnešnú juhovýchodnú časť krajiny s pradávnyh hlavným

21 C. Miłosz, 2007: *Dolina Issy...*, s. 134.

mestom Vilniusom, ktoré bolo pod názvom Wilno pokladané za jedno z dôležitých kultúrnych a ekonomických centier Poľska. Hlavným mestom medzivojnovnej Litvy bol Kaunas.

ŮI, s. 125

Autor przekładu wywiązuje się w ten sposób ze swojej roli pośrednika pomiędzy tekstem i odbiorcą, a także dostosowuje przekład do kultury przyjmującej, w której mniej lub bardziej wyraziste aluzje do wydarzeń historycznych nie zawsze muszą zostać zrozumiane. A ponieważ ich zrozumienie jest dla zgłębienia sensu całego utworu kluczowe, wykorzystanie przypisów, przestrzeni twórczej dla tłumacza, wydaje się w tej sytuacji uzasadnione.

Ferko zastosował przypisy także do wyrazów przestarzałych, dla których istnieje odpowiednik w języku słowackim o podobnym nacechowaniu archaicznym. W przypisach znalazły się na przykład wyjaśnienia jednostki miary *kwarta* (przypis 18.), jednostki wagi *pud* (przypis 30.), jednostki długości *sążeń* (przypis 45.), barwnika *farbka* (przypis 82.), opis funkcjonowania wagi *bezmian* (przypis 85.) czy współczesne słowackie nazwy miast: Królewiec (przypis 68.) i Danzig (przypis 89.). Są to elementy dawnej rzeczywistości, które dla współczesnego odbiorcy oryginału są niezrozumiałe niemal w takim samym stopniu, jak dla odbiorcy przekładu — zarówno czytelnik polski, jak i słowacki odbierają te słowa jako archaiczne i nie muszą ich rozumieć, gdyż w czasach współczesnych nie wchodzą one w skład aktywnego zasobu słownictwa. Pod tym względem percepcja tekstu zawierającego wspomniane elementy mogła być w obu środowiskach podobna: czytelnicy mogli wyszukiwać dokładne znaczenie przestarzałych słów w zależności od swojego idiolektu, doświadczenia językowego czy nawet własnej woli, ale nie musieli tego robić. Autor przekładu postanowił jednak uzupełnić wiedzę wszystkich czytelników, arbitralnie decydując o tym, które pojęcia powinni oni znać, a które wymagają wyjaśnienia.

Podobna sytuacja dotyczy także dwóch pojawiających się w powieści historyzmów — *lokomobila* i *tarantas* — opatrzonych przypisem dolnym tłumacza, zawierającym opis ich budowy i funkcji. W języku słowackim nazwy tych urządzeń brzmią dokładnie tak samo jak po polsku, bez jakichkolwiek zmian ortograficznych lub fonetycznych. Obydwa słowa zawarte są w *Słowniku języka słowackiego (Slovník slovenského jazyka)* z lat 1959—1965 oraz w *Słowniku wyrazów obcych (Slovník cudzích slov)*, a *lokomobilę* można znaleźć także w najnowszym *Słowniku współczesnego języka słowackiego (Slovník súčasného slovenského jazyka)*. Wszystkie wymienione źródła leksykograficzne są ogólnodostępne w Internecie²², a zatem każdy, jeśli tylko odczuje taką potrzebę, może zapoznać się z krótkim objaśnieniem tych słów. Nie jest to jednak konieczne,

22 Zob. www.slovník.juls.savba.sk [dostęp: 30.08.2019].

ponieważ z kontekstu, w jakim w powieści występuje *lokomobila* i *tarantas*, wynika ogólne ich znaczenie.

Najlichniesza grupa przypisów dolnych zastosowanych przez tłumacza dotyczy nazw botanicznych i zoologicznych. W oryginale nazwy te są bardzo liczne — Miłosz stworzył dokładny i szczegółowy obraz rzeczywistości i ludzkiego w niej życia, którego integralną i przyrodzoną częścią jest natura. Również zainteresowania Tomasza, pasja, z jaką pracował nad stworzeniem własnego zielnika, fascynacja myślistwem i światem zwierząt powodują, że w powieści bardzo często przewija się specyficzne nazewnictwo i fachowe określenia. Dla tłumacza literatury pięknej stanowi to prawdziwe wyzwanie, gdyż wyszukiwanie odpowiedniej terminologii i dokładnych odpowiedników w języku docelowym należy raczej do zadań tłumacza tekstów specjalistycznych. Ferko postanowił ujawnić odbiorcom przekładu „rzemieślniczą” część swej pracy i trudności z nią związane, podając prawie do wszystkich wspomnianych w powieści roślin i zwierząt ich łacińskie nazwy (dawne i współczesne), pełne nazwy słowackie, a niekiedy także krótki opis. Można zauważyć, że przypisy te nie są niezbędne do zrozumienia tekstu, z kontekstu bowiem zawsze wynika, że chodzi o pewien rodzaj ptaka, krzewu, owada itp., na przykład:

Tomasz z początku nie mógł się oswoić z mnóstwem drobnych meszek czy żuczków, które łążyły po nim i łechtały.

DI, s. 123

Tomáš si sprvoti nemohol zvyknúť na množstvo nepatrných muchničiek [przypis 37.] a či chrobáčikov, ktoré po ňom chodili a štekli ho.

ÚI, s. 114

Przypis 37.:

Muchnička, lat. *simulium* — tmavý bodavý hmyz so žltými škvrnami podobný muče.

ÚI, s. 114

W tych wypadkach przypisy nie służą więc pokonywaniu barier kulturowych czy przybliżeniu realiów obcych odbiorcy, lecz raczej podkreślają złożoność tekstu wyjściowego i, co za tym idzie, niezbędną erudycję i rzetelność pracy translatorskiej. Tłumacz zdradza czytelnikowi, że zanim był w stanie podać mu właściwy słowacki odpowiednik, musiał najpierw sam dotrzeć do informacji, o jaką roślinę lub zwierzę chodzi, i że najbardziej wiarygodne źródło to nazewnictwo łacińskie, które na dodatek w niektórych przypadkach z czasem uległo zmianie. Zaprezentowana została w ten sposób faza percepcji tekstu wyjściowego, a także sam proces translatorski — poszczególne kroki i decyzje

podejmowane podczas pracy nad przekładem, z reguły nieznanne czytelnikom. W ich ręce trafia bowiem tekst tłumaczenia, stanowiący ostateczny rezultat wyborów dokonanych przez tłumacza. W ten sposób Ferko walczy — świadomie czy nie — u boku Venutiego przeciwko „niewidzialności” tłumacza.

Największe wątpliwości wzbudzają przypisy zawierające interpretację utworu. Mamy tu prawdopodobnie do czynienia z własną interpretacją tłumacza, ponieważ nie odwołuje się on do żadnych innych źródeł. Pierwsza uwaga tego typu pojawia się w miejscu, w którym narrator przedstawia postać Luka Juchniewicza. Tłumacz dodał do imienia następujący przypis:

Luk je komická postava. Ide o zrejmú narážku na dobovo nesmierne populárny francúzskojazyčný komiks o kovbojovi Lucky Lukovi. Zo širšieho hľadiska tu máme do činenia s asociáciou na poetiku amerických grotesiek, komiksov a westernov. V čase písania románu autor už plánoval odchod do USA. A kniha, napísaná v poľštine, mala rezonovať nielen medzi krajanmi-emigrantmi. Miłosz zrejme vopred kalkuloval minimálne s prekladom do francúzštiny a angličtiny.

ÚI, s. 101

Później Ferko nawiązuje do tego przypisu jeszcze jedną uwagą, dodaną do opisu ceremonii łaźni Romualda i Barbarki:

Romuald sykał i ryczał: „Aaaa! Jeszcze! Jeszcze”, przewracał się na brzuch, czerpał dłońmi wodę ze skopka i: „Walał! Jeszcze! Aaaa!” Aż zrywał się i czerwony jak gotowany rak pędził na dwór [...].

DI, s. 205

Romuald sipel a ručal: „Oooch! Ešte! Ešte!“, otáčal sa na brucho, naberal dlaňami z diežky vodu a: „Navál! Ešte! Oooo!“ Napokon vyhupol [przypis 72.] a červený ako varený rak trielil na dvor [...].

ÚI, s. 188

W przypisie 72. tłumacz zwraca czytelnikowi uwagę na ponowne nawiązanie do świata groteski oraz sugeruje intencje autora:

Opäť asociácia na svet dobovej popkultúry (viď poznámku o Lukovi). Autor z hľadiska komického naznačuje, že jeho postavy sú súčasníkmi hrdinov amerických grotesiek. Hľadisko vážne zasa v texte románu smeruje k zámernému koncipovaniu sémantického pola pružnosti ako kladnej vlastnosti.

ÚI, s. 188

Interesujące wskazanie na nawiązanie intertekstualne w powieści można zauważyć w przypisie 71., dodanym do fragmentu rozdziału LII, dotyczącego pogrzebu babki Dilbinowej, podczas którego Tomasz zastanawia się nad tym,

dlaczego wszyscy dorośli są w stanie zachować spokój wobec nieuchronności własnej śmierci:

A może wiedzą więcej, niż po sobie pokazują, i dlatego zachowują się tak spokojnie? Czyli że Tomasz udzielał im kredytu, podobnie jak Lukowi, który gdyby nie chował w sobie siebie drugiego, mądrzejszego, burzyłby cały porządek — dorośli wtedy nie byłiby niczym więcej niż śmiesznymi, przebranymi dziećmi.

DI, s. 199

Či azda vedia viac, než navonok ukazujú, a preto sa správajú tak pokojne? Teda Tomáš im poskytol úver, podobne ako Lukovi, v ktorom keby sa neschovával aj druhý, múdrejší, zrútil by sa celý poriadok — dospeli by potom neboli ničím iným než smiešno-úbohými, preoblečenými deťmi [przypis 71.].

ÚI, s. 182

W przypisie została umieszczona uwaga:

Nielen na tomto mieste knihy je citelná ideová inšpirácia románom *Ferdynurke* poľského spisovateľa W. Gombrowicza.

ÚI, s. 182

Ferko ujawnił zatem czytelnikowi możliwą aluzję Miłosza do powieści Gombrowicza, nie wyjaśnił jednak, na czym konkretnie ona polega. Do jakiego odbiorcy jest więc skierowany ten przypis? Dla czytelnika, który w ogóle nie zna powieści *Ferdynurke*, uwaga tłumacza jest niezrozumiała i musiałby on podjąć dodatkowy wysiłek, żeby doszukać się wyjaśnienia w innym źródle. Pomocna mogła okazać się w takim razie informacja, że powieść ukazała się również w języku słowackim. Z drugiej strony odbiorca zaznajomiony z utworem Gombrowicza sam mógłby w trakcie uważnej lektury odkryć nawiązanie intertekstualne i wówczas nie potrzebowałby wskazówki tłumacza. Jedynym możliwym wyjaśnieniem intencji autora przekładu jest fakt, że związek *Doliny Issy z Ferdynurke* mógł wydawać się bardziej oczywisty w czasie, gdy powieść Miłosza została opublikowana po raz pierwszy, dzisiaj natomiast odstęp czasowy (pomińmy tu dystans kulturowy) między odbiorcą a obydwoma utworami jest na tyle znaczny, że, zdaniem tłumacza, związek ten mógłby umknąć nawet odbiorcy znającemu dzieło Gombrowicza. Wynika z tego, że Ferko miał własne wyobrażenie co do odbiorcy swego przekładu.

W rozdziale LV *Doliny Issy* Barbarka poniża Helenę Juchniewicz, obrzucając ją wyzwiskami i bijąc leszczynową witką. Postanowiła w ten sposób położyć kres romansowi Heleny i Romualda. Tomasz, mimo że nie do końca rozumie istotę konfliktu, zaczyna zastanawiać się nad różnicą pomiędzy służbą i panami. Rozdział kończy się zdaniem:

Od babci Misi wynudził skrawki płótna na onuce i dopasowywał sobie łapcie z lipowego łyka, bo przecie w rojsty nie pójdą w butach.

DI, s. 210

W przekładzie słowackim koniec zdania jest opatrzony przypisem 73.:

Rafinované ironická narážka na snahu intelektuálov priblížiť sa ľudu, inšpirovaná tradíciami ruských tzv. narodnikov a L. N. Tolstým.

ŮI, s. 192

Tłumacz nie tylko po raz kolejny sugeruje, w jaki sposób można lub należy rozumieć fragment powieści, lecz także szuka konotacji z zupełnie inną kulturą. Dążenie do zbliżenia inteligencji do ludu przecież nie było fenomenem wyłącznie rosyjskim, nie bez powodu w okresie młodopolskim ukształtowało się pojęcie chłopomanii. A zatem jeśli tłumacz odczuwa w tekście oryginału ironię wobec nierealnych ideałów ówczesnej wyższej warstwy społecznej oraz uważa za konieczne, by zwrócić na to uwagę czytelnika, powinien był wskazać na ludomańskie tendencje w kulturze wyjściowej, a nie obcej.

Ostatni przypis tłumacza, na który warto zwrócić uwagę, dotyczy zarówno kwestii interpretacji oryginału, jak i rozwiązania translatorskiego. W rozdziale XLVI po raz pierwszy pojawia się słowo *dołek*:

Tomasz podnosił wzrok znad książki, słuchał ich przez chwilę i zaraz ich głosy zlewały się znowu w szmer bez treści. Wygrzał sobie dołek w chłodnej skórze kanapy pod oknem.

DI, s. 175

Tomáš zdvihol zrak sponad knihy, na okamih sa započúval, ale ich hlasy sa mu v momente zliali do bezobsažného bublania. Vyhriol si v chladnej koži pohovky pod oknom údolček [przypis 59.].

ŮI, s. 161

Wyraz *dołek* pojawia się w powieści kilka razy i tłumacz uważa go za jedno z kluczowych słów utworu nawiązujące bezpośrednio do tytułu książki. Wyjaśnia to w przypisie 59.:

Jedno z klíčových slov knihy, jeho významový kontext rezonuje i v samotnom titule diela. Symbol bezpečia, pokoja, istoty, útulnosti, domova, rieky a tamojšieho kraja.

ŮI, s. 161

Żeby zachować leksykologiczny związek pomiędzy tytułem powieści i *dołkiem* również w języku słowackim, autor przekładu konsekwentnie stosuje jako odpowiednik wyraz *údolček*. Jest to neologizm, zdrobnienie słowa *údolie*, czyli „dolina”, powstały zgodnie z zasadami słowackiego słowotwórstwa. Ponieważ

nie należy do zwykłego zasobu słownictwa, za każdym razem przyciąga uwagę czytelnika. Nacechowanie wyrazu oraz przytoczony przypis powodują, że w odbiorze automatycznie dostrzega się jego warstwy interpretacyjne, co można uznać za realizację postawionego przez tłumacza celu.

Liczba zastosowanych w słowackiej translacji *Doliny Issy* przypisów dolnych może skłaniać do pytania, czy nie lepszym rozwiązaniem byłoby opatrzenie jej posłowiem tłumacza. Pozwoliłoby to podkreślić różne funkcje przekładu — informacyjno-poznawczą, kształcącą lub estetyczną²³, a zarazem naświetlić rozmaite płaszczyzny interpretacji dzieła. Posłowie ma również większą autonomię przestrzenną i — jak twierdzi Arkadiusz Luboń — stawia tłumacza nie na pozycji odtwórcy-komentatora, lecz w roli erudyty, który dowodzi swych kompetencji, dyskretnie podpowiadając czytelnikowi nieoczywiste wątki interpretacyjne²⁴. W przekładzie powieści Ferko bez wątpienia wielokrotnie daje wyraz swej erudycji i nie sposób nie zauważyć, że niezwykle sumiennie wywiązuje się z misji translatorskiej, której się podjął. Jednakże biorąc pod uwagę potrzeby odbiorcy tłumaczenia literackiego, a także tradycję przekładową, przypisy dolne stanowią mało dyskretną drogę przekazu, gdyż funkcjonują obok tekstu głównego i zawsze wymagają pauzy we właściwej lekturze²⁵. Owszem, uzupełniają wiedzę czytelnika, jednak przyswojone w ten sposób informacje jedynie w niewielkim stopniu wynagradzają mu straty estetyczne²⁶. Odnosi się to w szczególności do przypisów, które nie są niezbędne do zrozumienia przekładu. Warto również zauważyć, że gdyby podjęto decyzję o opatrzeniu przekładu powieści posłowiem, pozwoliłoby to na rozwianie wątpliwości dotyczących niektórych przypisów, a także rozwinięcie tylko ogólnie zarysowanych przez tłumacza interpretacji — z korzyścią dla płynności lektury i wrażeń estetycznych czytelnika, a zatem także z korzyścią dla recepcji dzieła polskiego noblisty na Słowacji.

Literatura

Bednarska K., Szafraniec K., 2017: *Przypisy tłumacza w wybranych słowackich przekładach literatury polskiej*. „Przekłady Literatur Słowiańskich”, t. 8, cz. 1, s. 205—217.

23 B. Tokarz, 2017: *Parateksty...*, s. 17.

24 A. Luboń, 2017: *Zmagania tłumacza z przypisem*. „Sztuka Edycji”, nr 2, s. 101.

25 Ibidem, s. 100—101.

26 N. Modzelewska, 1975: *Refleksje tłumacza*. W: S. Pollak, red.: *Przekład artystyczny*. T. 2. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 186.

- Gromová E., 2003: *Teória a didaktika prekladu*. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
- Hejrowski K., 2004: *Kognitywno-komunikacyjna teoria prekladu*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Heringhová J., 2011: *Alúzie ako prekladateľský problém*. W: V. Biloveský, L. Pliešovská, red.: *Preklad a tlmočenie 9. Kontrastívne štúdium textov a prekladateľská prax*. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela, s. 115—126.
- Hrehorowicz U., 1997: *Przypisy tłumacza: „to be or not to be”*. „Między Oryginałem a Przekładem”, t. 3: *Czy zawód tłumacza jest w pogardzie?*, s. 109—116.
- Kozáková L., 2012: *Nevítaný hosť v preklade alebo o problémoch výskytu cudzojazyčných výrazov v anglických textoch*. W: L. Adamová, J. Želonka, red.: *Tradícia a inovácia v translatologickom výskume III*. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, s. 131—138.
- Levý J., 1998: *Umění překladau*. Praha, Ivo Železný.
- Luboń A., 2017: *Zmagania tłumacza z przypisem*. „Sztuka Edycji”, nr 2, s. 99—106.
- Mattová L., 2019: *Sila mýtu a spomienok*. „Knižná revue”, nr 12, s. 26. Dostępane w Internecie: <https://www.litcentrum.sk/recenzia/sila-mytu-spomienok> [dostęp: 30.08.2019].
- Miłosz C., 2007: *Dolina Issy*. Warszawa, TMM Polska/Planeta Marketing.
- Miłosz C., 2018: *Dolina Issy / Údolie Issy*. M. Ferko, tłum. Bratislava, Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov.
- Modzelewska N., 1975: *Refleksje tłumacza*. W: S. Pollak, red.: *Przekład artystyczny*. T. 2. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 185—196.
- Nord Ch., 2011: *Funktionsgerechtigkeit und Loyalität. Die Übersetzung literarischer und religiöser Texte aus funktionaler Sicht*. Berlin, Frank & Timme.
- Rezník J., 2018: *Všetko máme zakódované v detstve*. „Literárny týždenník”, nr 29/30, s. 12.
- Skibińska E., 2009: *O przypisach tłumacza. Wprowadzenie do lektury*. W: E. Skibińska, red.: *Przypisy tłumacza*. Wrocław—Kraków, Księgarnia Akademicka, s. 7—19.
- Słownik języka słowackiego*. Dostępane w Internecie: www.slovník.juls.savba.sk [dostęp: 30.08.2019].
- Sztorc W., 2016: *Przypisy tłumacza w świetle teorii literatury hipertekstowej*. „Między Oryginałem a Przekładem”, t. 32, s. 121—134.
- Tokarz B., 2017: *Parateksty jako wyraz koncepcji przekładu*. „Przekłady Literatur Słowiańskich”, t. 8, cz. 1, s. 15—35.
- Venuti L., 1986: *The translator's invisibility*. „Criticism”, t. 28, nr 2, s. 179—212.

Zuzana Obertová

Przypisy tłumacza w słowackim przekładzie
Doliny Issy Czesława Miłosza

STRESZCZENIE | Przypisy tłumacza zazwyczaj służą do wyjaśnienia czytelnikowi trudnych do przetłumaczenia elementów kultury wyjściowej. W słowackim przekładzie *Doliny Issy Czesława Miłosza* autor translacji — Miloš Ferko — zastosował 88 przypisów dolnych, które spełniają różne funkcje. Przypisy stanowią dla tłumacza przestrzeń np. do wyjaśniania kontekstu historycznego, elementów topograficznych, lecz także do podania własnej interpretacji oryginału lub do wskazania nawiązań intertekstualnych. Autorka artykułu analizuje przypisy tłumacza pod kątem ich wpływu na czytelnika oraz na odbiór całego przekładu w kulturze docelowej.

SŁOWA KLUCZOWE | przypisy tłumacza, paratekst, Czesław Miłosz, *Dolina Issy*, przekład

Zuzana Obertová

Translator's Footnotes in the Slovak Translation
of *The Issa Valley* by Czesław Miłosz

SUMMARY | Translators' footnotes typically serve as an instrument to explain culture-related expressions that are difficult to transmit through a foreign language. In the Slovak translation of *The Issa Valley*, by Czesław Miłosz, the translator Miloš Ferko includes 88 footnotes which fulfil a range of functions. The translator uses the footnotes as a venue for, among other things, explaining historical background, expanding upon his own interpretations of the original text, and drawing attention to key moments of intertextuality. This article analyzes the entire body of the translator's footnotes in order to assess their impact on the reader and on the perception of the translation within the receiving culture.

KEYWORDS | translators' footnotes, paratext, Czesław Miłosz, *The Issa Valley*, translation

ZUZANA OBERTO VÁ | dr, polonistka, adiunkt w Katedrze Filologii Słowiańskich na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Komeńskiego w Bratysławie. Bada polsko-słowackie kontakty literackie, współczesną literaturę polską oraz jej przekłady na język słowacki. Jej zainteresowania naukowe koncentrują się głównie wokół zagadnień recepcji literatury polskiej na Słowacji.

Przekłady słoweńsko-polskie i polsko-słoweńskie

Przekłady
Literatur
Słowiańskich

